

Ész és nem-ész között, avagy az irracionalizmus nimbusza

Tomislav Ladan

Bármilyen furcsa, sőt nevetséges történetek kerekednek abból, amikor az emberek, szóban vagy írásban, azt próbálják megmagyarázni, miből keletkezik az irodalmi mű — mégsem állíthatjuk, hogy ez nincs rendjén, ha másért nem, hát legalább azért, mert mindenkinek joga van, hogy tudtunkra adja, mi mindent tudott írás közben felfedezni vagy megérezni. Igaz, a legjobb esetben csak többé-kevésbé érdekes beszámolókat kaptunk bizonyos forrongásokról és mozgolódásokról a vallomás szerzője lelki tartalmainak gazdagságát szándékolja kimutatni. A legtöbb esetben csak képzelt vagy szándékolt folyamatokról értesülünk, még csak nem is a tényleges állapot tükörképét kapjuk. De még ha ezek a riportok meg is feneklenek a szerző önmagán végzett kísérletének száraz leírásánál, még mindig tudvalévő, hogy miről van szó, mint ahogy az is tudvalévő, hogy az irodalmi és az irodalom körüli emberek (az önmagának tetszelgő írótól az istenfélő szemlélőig) mikor szólnak magáról az írás módjáról, miközben az irodalmi szöveg meglehetősen egyszerű (bár titokzatos) fogantatását felcicomázzák mindazokkal a díszítő részletekkel, amelyek a tisztelet és a gúny határán állnak, mert a szóban forgó helyzetjelentés készítőit ilyen esetekben inkább maga az írás ritmusa köti le, mint az, amit az alkotás magával hoz. Éppígy minden rendben lehet, amíg csak arról értekeznek, hogy mit él át az ember (sőt még ilyen értelemben is: mit kellene átélnie) valamely költői anyag olvasása közben, noha tudjuk, hogy épp ezen a ponton tág tere nyílik minden lehető találgatásnak és koholmánynak.

Mindezek a területek (a művészi szó pusztá bejelentésének, majd jelentkezésének és végül kész kinyilatkoztatásának területi) a képzetársítások és változatok végtelenségébe vesznek. De ha a határvonalak el is mosódnak és egybe is olvadnak a jóslatok és elmulkedések ellenőrizetlen távolságaiban, mégis tudjuk és érezzük, hol vagyunk, rendelkezésünkre áll a lélek meghatározott topográfiája, ha hiányzanak is róla a részletes és biztos adatok.

Ezzel szemben egészen más helyzetben találjuk magunkat, volta-képpen elveszítjük a tájékozódás minden segédeszközét, amikor az említett lehetőségeket kezdik maguktól értetődőknek tekinteni, sőt amikor távollétükben jelenvalóknak, mindennek és semminek, azaz valamilyen titokzatos — *egynek* nyilvánítják őket.

Mindamellet, nem engedjük, hogy fölkeltsek bennünk a megfoghatatlanság és üresség rossz érzését még azok a ma már annyiszor meghamisított, kifacsart és vértelenné sápasztott külön elhatárolások sem, amelyek (olykor doktrínák és kánonok tüskésdrótyjával is) sokszorosán körülfonják az irodalmi alkotásokat, legyen bár szó szociológiai, történelmi, lélektani, stilisztikai vagy statisztikai meghatározásokról. Hiszen egy olyan bonyolult valamiről, mint az irodalmi mű, miért ne mondhatná el a magáét (persze, beavatva az ésszerű mértéket) a történész, a lélekbúvár vagy valaki más is, természetesen: mindazokkal a természetes elhatározásokkal és kockázatokkal, amelyeknek minden ilyenfajta vizsgálódás kiteszi magát.

Igen ám, de felfoghatatlanul magas és vastag, úgyszólván áthághatatlan falként mered elénk a teljes bizonytalanság, amikor a kritikai vizsgálódásnak mindezekből a felsorolt és fel nem sorolt válfajaiból magát az efféle szertartások büvköréből, s ha szerencséje van és fölfelcsipnek itt-ott valamit, méghozzá téves helyről, ebből aztán egy egészen különleges viszony alakul ki a művészi alkotás iránt. Különleges már azért is, mert ez a fő jellemvonása mindazoknak a fél kézzel összecsapott és kétségbeejtően rövid távra beállított irományoknak, amelyek a mindent felölelés tarka és vakító mezében, a természetfölöttség nimbuszában tetszelegnek.

Igen nehéz tehát kinyomozni, mi minden rejlik az egyre gyakoribb szintaktikus sziporkázások, a szárnyas és szárnyatlan kifejezések valószínűségi raja és csordája mögött. Annál kevésbé, mert olykor a vizesések dübörgéséhez hasonlóan ront rá az ember érzékeire a megdicsőültek profetikus kitérésait és kinyilatkozásait kísérő kúrtrivalgás, talambasz-csörgés és a díszletek csillogása. Csak ha az ember nagy nehezen kitépi tudja fogni, honnan ez a féktelen lárma és szemkápráztató villogás, felismeri a magas pythiai jósszéken az élvezetgényelmes ősi szószólóját, rádöbben, hogy a kábító öntömjénezés mögött az emberi egyéniség felső és alsó emelete közötti nem is olyan összetükközés bújik meg. Végül is, mindennek a megértéséhez nem is kell olyan nagy erőfeszítés, mert nem egy esetben egészen nyíltan történik az ember *animustól* megfosztott, tehát *animális* részének ez a szembeszegülése a racionális, résszel, amely e *felfogás* szerint nem más, mint az eredeti természet talaján tenyésző csúf mérges gomba.

Több-kevesebb fenntartással és engedménnyel boncolgathatjuk, milyen és mekkora a különböző irodalmi áramlatok és mindennapos

felfogások kölcsönhatása, de úgy látszik, még a romantikus révület paroxizmusában sem tekintették az eszelősséget annyira bőknak, mint korunkban, ha egy kifecamodott nézet leereszkedhetett az utca nyelv-éig (bár egyes jobb eszmék is jutottak már ilyen sorsra), s ennyire elfajulhatott. Így aztán ma már nyugodt lélekkel állíthatják — írásban és az íráson kívül —, hogy az ész nem az, ami lehetővé teszi az irodalmi alkotást, nem az a palló, amely — az értelmetlenség szakadéka fölött — átível a látszattól az igazságig, az alkotótól az alkotásig: az átgondoltság: a tudat és a lelkiismeret útján. Az ész helyett egy új fogalom ült a trónra, s nem csupán azzal az igénnyel, hogy megtestesítője legyen egy tényleges állapotnak, hanem hogy az egyetlen kibékíthetetlen és kizárólagos alkotói elvnek tekintésük: magának az életnek, amely önmagában olyan, amilyen, és olyannak kell lennie, amilyen. Jött egy új hiedelem és vele együtt egy új nézet: a *vitalizmus*. Ez egyszerűen felöleli az egész életet. Márpedig: mi nem az élet, azaz: mit ne lehetne az élet fogalmába belefoglalni. Amde gyakran nevelésnek, ha nem szomorú az efféle igen tág elnevezésnek és fogalomnak sorsa, mert nagyon gyakran szűk és törpe dolgokat fednek. Olyan a vitalista ebben a vitalizmusban, mint a kisgyerek, nyakig merülve valami óriás csizmába amint magával együtt próbálja emelni a nehéz szarát. Fellépése heves és lelkes, telve van indulattal, olykor annyira elragadtatja magát, hogy dicsekszik a bűneivel, mintha szégyellné az erényeket. Felcserélve a kényszert a renddel, a mesterséget a művészzel, állhatatosan hajtogatja ama legelésre szólító négy lábú felhívást, amelyet Voltarie annak idején olyan maróan kifigurázott. Egyszóval: Ófelsége az Élet egyedüli, igazi felhatalmazottjának tünteti fel magát. De bárhogyan bizonygassa is ez a gyanús meghatalmazott, hogy például egy Vénusz-szobor többet ér a labdarúgópályán, mint a múzeumban (mert ott a szurkolók ezreiknek akad meg a szeme rajta), vagy hogy egy szerelmes vers pontosan annyit ér, amennyi segítséget nyújt a hódítónak ahhoz, hogy meghódítsa a meghódítandót, — mégsem órála van szó, hanem valaki másról: a paizsvívó vitalista széles vállalai mögött rendszerint egy kicsiny gonosz vitéz húzódik meg — az irracionalista.

Ez az utóbbi fogalom (az irracionalizmus) még kevésbé világos és még kevésbé szilárd, mint a másik, de talán épp ezért annyira kedvelt cafrangja az irodalmi vitáknak és perpatvaroknak. Amennyire helytálló megállapítás az, hogy az eredeti, nem kikövetkeztet fogalmak nehezen jönnek létre, épp annyira áll az is, hogy emezek, a már meglévők mintájára gyártottak — minden különösebb erőfeszítés nélkül születnek. Általában, a fogalmak születésében (tehát: az értelem és sejtések új meg új tájainak felderítésében is) nagy szerepe van az elmentéten vagy hasonlóságon alapuló levezetésnek. Bármennyire csupán nyelvi ötletnek tűnik fel, mégis igen komoly jelenség — méghozzá olyan jelenség, amely számos jelentős megmozdulást és áramlatot indított el — az „ész” és „értelem” névszóhoz fűződő szavak valóságos tömkelege. Így aztán, ha már vannak észbeli jelenségek, lehetnek nem-észbeliek (amelyek egyébként valószínűleg mindig voltak is), azután ezen kívüliek, valamint észellenesek is, amelyeket nemegyszer úgy szólván értelmén felülieknek is tekintenek.

Vannak persze racionális dolgok, mint ahogy vannak irracionálisok, ematívak, intuitívok is. A teremtő tudat semmi képpen sem egyenes vonal valamilyen elképzelt, tökéletes történelmi grafikonon, de nem is görbe (bármennyire összetördelik vagy kacskaringózzák). Ez a tudatkép, a legenyhébben szólva, kibogozhatatlan és ezerszínű gombolyag, amelynek vezérfonalát csak sejteni lehet mint távoli fénypontot a mély sötétben. Nemcsak hogy nem vagyunk azonosak az egész világgal, hanem csak egy egészen kicsiny részecskéjét alkotjuk, s még ez a kicsiny részecskéje is legnagyobb részében nekünk ismeretlen kőd és föld, melyből a legrégebb tudatunkig is csak valamilyen titokzatos mozgások távoli hangjai és jelei hatolnak el. Teljes joggal állíthatjuk tehát:

„Alles ist gleichmässig irrational, und alles ist gleichmässig rational.“

Mi azonban az irodalmi alkotásról beszélünk; tehát: ha tény és való is az, hogy minden egyes szó, az értelem számtalan körei és szálai révén, magában hordja a tudat minden zugának és elágazásának tartalmát, ez ösztönök párák talajától az ész ragyogó csúcsaiig, meg kell különböztetnünk (s erről az állandó figyelmeztetések ellenére is folyton megfélekedezünk) az utat az alkotástól, továbbá magát az alkotást attól a hatástól, amelyet az olvasóra gyakorol, hogy valamilyen támponthez, szilárd talajhoz jussunk és megkezdhezzük a vizsgálódást, legalább azt a veszélyt elhárítva, hogy maguk alá temessenek a zagyva fogalmak homokdombjai, jóllehet kívánatos észben tartani A. E. Housman figyelmeztetését is — hogy az ember semmivel sem tudja jobban megfogalmazni a költészetet, mint a kutya a patkányt.

A vitalista, illetve az irracionalista, nemcsak hogy nem hajlamos megkülönböztetni ezt a három dolgot, hanem még azt sem akarja belátni, hogy nem azonos a művészet mindennapja és valósága. Természetesen vannak átmenetek és összefüggések. Az egyik átömlik a másikba. Ezenkívül más színű a szellem fénye a vers előtt, és más színű magában a versben, ez pedig megint csak különbözik attól a szintől, amilyennek az olvasó látja, összeköttetésbe kerülve a verssel. Ez tehát: a kisugárzás kisugárzása, a szó csodás útja a közös szótártól a versig, a szó átlényegülése a versben és egy harmadik, imaginárius világ kialakulása a befogadó tudatban.

Ha tehát (F. C. S. Northrop alapján) egész tudatunkat „aesthetic continuum”-ra és „theoretic continuum”-ra osztjuk, a költői szó nem lesz valahol a kettő között, hanem mindkettőjükben, méghozzá mind eredetét, mind formáját és hatását illetően.

Mindennek, amit az emberi szellem alkot (márpedig a legmegrögzöttebb irracionalisták is ezzel alkotnak), indítékai mellett célja és rendeltetése is van, tehát: valamilyen szándéka és elgondolása, még akkor is, ha valamilyen tudatalattinak akar feltüntetni. Igenis értelemmel formált dolog ez, még ha hiányzik is belőle az értelem. Minden irodalmi alkotás szándékos és valakinek szánt, akár mindenkinek, akár csak egy személynek. A kutya sem csupán a farka miatt kergeti a farkát, hanem — egyszerűen — a bolhák miatt.

... A szavakkal vagy szavakban való alkotás — művészet, azaz értés, tudás, s nem véletlen verbális szituációk lejegyzése. Szóval ah-

hoz, hogy valaki egy verset, elbeszélést, drámát, regényt és esszét megírasson, értenie kell hozzá, márpedig a művészet, a tudás, értés stb. fogalmi körének alapjában az áll, hogy ésszel, értelemmel beavatkozni, ésszel rendelkezni. Így már a szó gyökerében rejtő értelem is utal a költői alkotás valódi természetére, amely nincsen az ész alatt, az ész fölött vagy az észen kívül, hanem benne magában foglaltatik, az egész alkotói tudat terméke.

Mit kell hogy jelentsen ezek után, ha valaki azt írja, hogy Shakespeare is irracionális, vagy hogy valaki más nagyszerű dolgokat csinál, de irracionális, valaki meg már annyira nagy, hogy „tisztán” irracionális. Mindezeknél a kitételeknél nem tudni, azt akarják-e mondani, hogy az író irracionális, vagy hogy a mű olyan irracionális elemeket tartalmaz, amelyek az olvasóban valami hasonlót váltanak ki, vagy hogy az illető szöveg olyasmit tartalmaz, ami irracionális benyomást képes kiváltani, vagy — ... Igen, egyszerűen ránk bízunk, hogy megsejtsük, mi akar az lenni, akárcsak abban az esetben, amikor például kijelentik, hogy az irodalmi hagyományoknak ki kell tekerni a nyakát, mint egy rühes macskának, bár ezek az irodalmi fojtogatók tudhatnák, hogy az irodalmi átadás nem árulás.

De úgy látszik, az „irracionális” szószólóit nem érdekli semmi más, csak a maguk pátosza és a maguk fecsegései, amelyekben az irodalom kérdéseit kiegyenlítik az ösztönök egyszerű kielésével.

Azt sem tudják tehát pontosan és kimerítően, miben különbözik az alkotás a műtől vagy annak befogadásától, mégis mindezt egy kalap alatt könnyelműen — irracionálisnak nevezik!?

Éppen azért, mert oly sok mindent nem tudunk, talán mégse válasszuk a legkönnyebb, de áruló megoldást, úgyszólván mindazt, ami fontos, egy látszólag mindent átfogó, de valójában átfoghatatlan, áthatolhatatlan burokba csomagoljuk. Ha már egyszer sohasem tudtunk és nem is fogunk megtudni mindent, legalább azt a keveset, amit felfoghatunk, a művészi szó esetében, ne homályosítsuk el szándékosan. Ha már egyszer az a helyzet, hogy minden egyes új alkotással találkozva a nullaponttól kell elindulnunk, nem kerülhetjük meg az örököt kritikai szertár kellékeit, de legalább megpróbálunk áttörni rajtuk. Csak hogy ez nem jelenti azt, hogy mindezek után vissza kell térnünk ugyanarra a nullapontra, mert ha kiindulópont lehet is, végállomásnak mégsem kívánatos.

Végül, a vitalizmus (mint egy jelenség fonákja) és az irracionálisizmus (mint ugyanennek a jelenségnek színe), valahányszor ezt a két dolgot irodalmi kérdésekben cibálják elő, egy közös nagy fogyatékoságot árul el, mármint azt, hogy túl sok mindent akarnak tőle és vele, de nem tudják, mit, hogy túlsokat pazarolnak el abból, ami mindennél kevesebb, vagy éppen lesújtóan — semmi. Mert mégsem lesz az úgy, hogy az írás egyedüli értelme és célja: szavakba gyömöszölni a tudat egész tartalmát (vagy csupán azt, amit a tudat pincéjéből elő lehet kotorni), illetve mindazt, amiről a szónban forgó tudat birtokosa úgy véli, hogy benne foglaltatik. Külön kérdés, hogy egyáltalán lehetséges-e ilyesmi, pláne „autómatikusan”. De még ha lehetséges is, az nem művészet. Továbbá, még ha „a lélek abszolút valósága” alapján el is vethetnek min-

dent, ami ez alatt van, következésképpen arra törekedve, ami fölötte van, az, ami létrejön — sajnos —, ellen-művészet, sőt nem-művészet, mert közben a legelső követelményük az, hogy „félre kell dobni az egész kulturális örökséget” és „szét kell törni a logika láncait” — márpedig örökség és logika nélkül (amely nem dogma, de nem is a logika) nincs kommunikáció, nincs művészet, tehát nincs meg az a híres „korlátlan, el nem fojtott fantázia” sem, amelynek ezekben a gyakran bejelentett, de soha meg nem írt művekben uralkodnia kellene. Ha feldúlnak mindent, amit előttünk teremtettek, marad a *semmi*, márpedig ex nihilo nihil . . .

Azonkívül a művészeti alkotás nem is maradhat fenn hermetikusan gyanánt. . . Célja és értelme nem ugyanaz, mint a hűsevő növényeké: hogy valamiképpen kelyhébe csalja és megeméssze az áldozatot. Nem öncél, hanem önmagával hordott cél: a felfedezés és feltartóztatás tette az örök elfolyásban és eltűnésben: az ember ellenállása a mulandóság-nak.

Az irracionális hűve pedig igyekezni fog, többé-kevésbé álcázva, hogy minél inkább meggyőzzön bennünket: számára minden esetben a közvetlenség a legfontosabb, és elhalmoz bennünket mindennel, ami csak kapcsolatban állhat a verssel. Valóban mindent megad, s csak egyet mulaszt el: magát a verset. És amikor a legjobban igyekszik, hogy méltónak lássék kora nagy pillanataihoz, nem retten vissza attól, hogy — példának okáért — a gödörását vagy a tornát (ami bekerülhet a versbe) azonosítsa magával a verssel. Ha azt mondjuk — emlékezve az ősi találós kérdésre —, hogy Egy Minden és Mind Egy, azért mégsem lesz mindegy, ha az irodalmi művet kiegyenlítik holmi szappanreklámmal vagy izomerősítő szerrel. Így aztán — egyes kortársainkat szemlélve — a vitalizmust, amely nem más, mint irracionális, gyakran nagyon is racionális, de vulgáris — pragmatizmusnak találjuk, s emellett még a zenitistákra is emlékeztet. Ez az irodalmi félfilozófia tehát, bár túl tág (a nevében), túl szűknek találtatik (álláspontjaiban és törekvéseiben), sőt olykor még nevetségesnek is, mint minden ami minden akar lenni.

Ács Károly fordítása

Ladan a fiatalabb horvát írónemzedékhez tartozik. Írását Zoon graphicon című kötetéből vettük.